

Світлана Кузьміна

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОЇ ДІЇ У ФІЛОСОФІЇ ВИХОВАННЯ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Об'єкт аналізу статті – ідейне підґрунтя й етичні принципи концепцій формування моральності й духовного розвитку дитини, створених київськими академічними філософами ХІХ – початку ХХ ст. – Памфілом Юркевичем, Маркеліном Олесницьким, Василем Зеньковським.

Ключові слова: форми моральної дії, духовно-моральний розвиток особистості, філософія виховання.

Сучасні філософи скептично ставляться до поширених практик виховання й освіти, справедливо дорікаючи, що сьогодні система виховних інституцій суспільства працює більше на підготовку фахівця й кваліфікованого споживача, ніж на моральний розвиток особистості. Натомість від того, наскільки кожне нове покоління буде здатне до «безпосередньої турботи одне про одного», до подолання байдужості, до спільних соціальних рішень, зрештою, до моральної свободи й самопожертви, залежить подальше виживання людства. Отож, сьогодні моральне виховання має стати головним пріоритетом як освітньої політики загалом, так і кожного педагога зокрема. А для цього потрібне теоретичне підґрунтя – усвідомлення етичних засад й осмислення психологічних передумов формування моральності. Гадаємо, що, розв'язуючи це завдання, слід орієнтуватися не тільки на сучасні інновації, а й на споконвічні філософсько-педагогічні традиції, шукати не лише універсальні ідеї, а й те, як їх сприймає вітчизняна культура. З цієї точки зору українських освітян має зацікавити спадщина київських академічних філософів ХІХ – початку ХХ ст., які зробили великий внесок у становлення й інституалізацію педагогічної науки, в розвиток культури педагогічного мислення в Україні. Феномен київської академічної традиції ХІХ – початку ХХ ст. історики філософії почали систематично вивчати нещодавно. Йому присвячено праці Олександра Абрамова, Ірини Кондратьєвої, Наталії Куценко, Наталії Мозгової, Валентини Нападистої, Вікторії Плужник, Олександра Сарапіна, Анатолія Тихолаза, Марини Ткачук та інших [1, 8–11, 14–17]. Ці дослідники зосереджувалися на аналізі антропологічних, гносеологічних, етичних, історико-філософських ідей київських академічних філософів. У сучасній українській історико-педагогічній науці спроб цілісного осмислення спадщини київських академістів досі не було, лише окремі їхні здобутки схарактеризовані в

публікаціях і дисертаціях, тема яких – розвиток вітчизняної дидактики [3] й історії педагогіки [6; 18]. Відтак, етико-педагогічні погляди київських академічних філософів ХІХ – початку ХХ ст. поки що залишаються поза увагою дослідницького загалу. Зважаючи на зазначене, мета нашого дослідження полягатиме в тому, щоб визначити ідейне підґрунтя та світоглядні принципи, на яких київські академісти створювали свої концепції духовного розвитку особистості й морального виховання.

Ключовою проблемою педагогіки ХІХ – початку ХХ ст. було виховання морального характеру як здатності свідомо обирати добро та служити добру. Розв'язуючи її, педагог постає перед фактом того, що дитині, внаслідок невміння сприймати абстракції, недоступне розуміння вищих моральних ідей і моральних суджень; вона також не вміє свідомо спрямовувати власну поведінку. На цій підставі з'являлися думки, що дитину не можна визнати суб'єктом моральної дії, що вона не здатна до моральної діяльності; доки в дитини не розвинувся розум, завдання морального виховання – суворо наглядати, щоб навчити її правильно поводитися. «Безвільною з'являється дитина на світ, – писав, зокрема, Й. Герbart, – а отже, нездатною до будь-яких етичних стосунків... Спочатку в ній, замість справжньої волі, яка спроможна вирішувати, розвивається дика невгамовність... Необхідно приборкати цю невгамовність... Підпорядковують владою, і влада має бути сильна» [4, с. 161]. Очевидно, цей погляд впливає з етичних постулатів Імануїла Канта, який не визнавав будь-яких учинків і природної «доброчинності темпераменту» моральними, якщо вони свідомо не підпорядковані моральному закону. З цим не погоджувався Фрідріх Бенеке, наголошуючи на тому, що Кантові характеристики описують лише рефлексивну форму моральності. Натомість, як справедливо зауважував Фрідріх Якобі, «доброчинність завжди виникає раніше, ніж її назва й

правила», тобто формується спочатку несвідомо; тому моральність існує ще в так званій наївній формі. Для рефлексивної, стверджував цей мислитель, наївна моральність – це первинне підґрунтя, з якого людина абстрагує моральний закон. Сутність наївної моральності, вважав Ф. Бенеке, полягає в здатності оцінювати явища й речі за рівнем приписаних їм добра чи зла. Критерії цієї оцінки – не ідеї, а почуття як результат взаємодії зовнішніх речей і наших духовних сил, принципово однакових для всіх людей. Оскільки ж почуття превалюють у дитячій душі, наївна форма моральності виникає набагато раніше за рефлексивну [2, с. 216–224]. Отже, дитина може бути суб'єктом моральної дії.

Для київських духовно-академічних філософів XIX – початку XX ст. проблема морального розвитку дитини теж була актуальна. Їхні переконання, що людина – це носій образу Божого як духовного осердя особистості й основи людської моральності, не дозволяли категорично заперечувати моральність дитини, а, навпаки, вимагали припускати, що їй доступні якісь особливі форми моральної діяльності.

Памфіл Юркевич, обґрунтовуючи логіку морального виховання, віддавав перевагу концепції Фрідріха Бенеке, де передумовою морального розвитку було проголошено природну здатність людини розглядати стани своєї душі відсторонено, як у дзеркалі, й, водночас, відчувати в собі присутність духовного скарбу – ідеального «загального образу особистості, що інстинктивно оберігається». Цей образ, наголошує П. Юркевич, слугує мірилом нашого морального стану. Його можна побачити, коли вщухають пристрасті, а особливо – під час скоєння зла. Саме тоді прокидається сумління. Як першим почуттям новонародженого є біль, повторює П. Юркевич думку німецького мислителя, так само перше моральне почуття – біль, сором, самоосуд. Однак це почуття особистості не еволюціонує стихійно в моральність, а навпаки, може перерости в егоїзм. Тому його потрібно зосереджувати, пояснювати й зміцнювати за допомогою вищої зовнішньої норми, яку представлено у волі батьків, правильному порядку життя, поглядах на чесне, корисне, священне [Пор.: 19, арк. 8–9; 2, с. 297–301]. На підґрунті цих ідей П. Юркевич та інші київські православні академісти й намагалися виокремити форми моральної діяльності, доступні для дитини.

Детальніше механізм формування моральності описує Маркелін Олесницький, polemізує з деякими положеннями психології Імануїла Канта й теж використовує концепцію Фрідріха Бенеке. Передусім, на його погляд, дитина здатна до вищих проявів моральності – добрих учинків «за велінням серця», весь її психологіч-

ний устрій пристосовано для утвердження орієнтирів морального закону, носій якого – сумління [12, 5, с. 26]. А його М. Олесницький порівнює зі стрілкою сонячного годинника: як стрілка показує напрямок променя, так і сумління сигналізує, наскільки вчинок людини відповідає моральному закону, який Бог записав у її серце. Філософ не погоджується з сенсуалістичними теоріями, за якими сумління – це певна духовна норма, яку створює кожен, узагальнюючи власний життєвий досвід. Не поділяє він і думки І. Канта, ніби сумління – це ідеальне Я, що «вступає в реакцію» з нижчими, чуттєвими потягами й бажаннями. У сумлінні, наголошує М. Олесницький, відчуваємо не лише людську, а й Божу природу [12, 5, с. 31–32]. Проте воно – не моральний закон як такий. Зміст морального закону не «записано» в сумлінні, як запевняють деякі богослови. Навпаки, його визначають релігія, культура й освіта. Ось чому моральний лик особистості так залежить від соціального походження, виховання й навчання, способу життя, взагалі від історії [12, 5, с. 34]. Але сумління – це й не елементарна психологічна здатність, а радше акт, дія або голос, поєднання всіх трьох психічних здібностей – самосвідомості, самовизначення й самодіяльності [12, 5, с. 26, 30]. Щоб ліпше пояснити цей механізм, слід розрізнити два його прояви – законодавчий і судочинний. Зазвичай вважають, що першим з'являється законодавчий. Справді, зауважує філософ, моральний вчинок зрілої людини починається з оцінки його припустимості з погляду морального закону. Але це означає, що законодавчий прояв сумління діє перший функціонально. Натомість генетично первинний прояв судочинний, що виносить вироки окремим діям, а вже на підставі цих вироків ми усвідомлюємо правила, виводимо моральні закони. Особливість сумління полягає в тому, що воно говорить в окремих і конкретних випадках, але ніколи взагалі, тому, вважає М. Олесницький, сумління слід називати радше не суддею, а свідком відповідності наших учинків моральному закону [12, 5, с. 32–33]. На основі цього можна твердити, що дитина стає суб'єктом моральної дії тоді, коли починає самостійно робити якісь, нехай навіть найпростіші, вибори й діяти згідно з ними. Так виникають передумови для пробудження голосу сумління та для того, щоб людська істота, усвідомивши його вимоги як спонуки або заборони конкретних вчинків, почала накопичувати досвід і формувати особисту мотиваційну сферу. Очевидно, що для цього не обов'язково плести низки якихось синлогізмів, а вистачить свобідної течії уявлень і здатності довільно, за власним вибором комбінувати їх, що дитині цілком доступно з того віку, коли вона починає усвідомлювати своє Я.

Київські філософи-академісти намагалися згідно з цим побудувати концепцію духовного виховання. Особливу увагу в ньому, вважали П. Юркевич і М. Олесницький, потрібно звертати на створення середовища, яке сприяло б виявленню моральної природи дитини, реалізації глибинних потягів її серця через можливість почуватися й чинити вільно, а також дбати про розвиток розумових здібностей і накопичення досвіду моральних стосунків. Якщо на першому етапі морального розвитку панівну норму поведінки уособлюють батьки, то першою формою моральної діяльності стає послух їм. На наступному етапі, коли коло спілкування пошириться за межі родини, сумління зміцнюватиметься завдяки організації певного способу життя й навчання, засвоєнню загальних правил поведінки й морального закону, і воно стане безособовим, таємним внутрішнім голосом. Суворо правдивість, любов до істини й узгодження практичних дій із теоретичним пізнанням – це головні засади ясності, гостроти та жвавості сумління, каже М. Олесницький [12, 5, с. 34]. А те, яким воно буде, залежить від духу й напрямку виховних суспільних інституцій як утілень моральних ідей певної культури.

Крім того, київські академісти окремо аналізували форми моральної дії, доступні дитині. Звісно, визнавали вони, якщо йдеться про слухняність, не кожне виконання вимоги старшого – це моральна дія. Безперечно, слухняність має охоронну функцію, навчає гальмувати деякі прагнення й оберігає від фізичних травм. Але згодом вона сприяє поступовому формуванню схильності внутрішньо звиряти свої наміри й учинки з правилами, які встановили батьки, а це формує звичку до самостереження й самооцінки [19, арк. 8]. Якщо перемогу над собою, відмову від якихось бажань і свідоме виконання чужої волі мотивують любов, довіра й повага до вихователів, то це вже справжня самопожертва й моральний учинок – підпорядкування моральній необхідності [19, арк. 8].

Наступною й досконалішою формою моральної дії Памфіл Юркевич вважає дотримання дисциплінарних правил, які можна вводити тоді, коли діти навчаються мислити за аналогією. Сильвестр Гогоцький і Маркелін Олесницький розглядали ці правила як засіб зовнішнього, достатньо жорсткого стримування й умиротворення хаотичних потягів і потреб дитини, а також розвитку в неї правильних звичок [5; 13, вип. 1, с. 302–305]. Навіть якби діти були святі, погоджується з цим П. Юркевич, дисципліна була б необхідна, позаяк вони необачні й небережні. Але водночас він проголошує дисципліну «великою визвольною силою», що підпорядковує вихованця не особистим наказам педагога, а за-

гальній волі й розумові, коли воля дитини «вперше вивершується над безпосередніми потягами до розуму, що накреслює план життя й діяльності», навчається виконувати закон [20, с. 94–95]. Якщо це стане звичкою, то виникне надзвичайно важлива передумова «чистої», без домішки примусу, моральної діяльності – «вільне моральне самоуправління», коли закону коряться без зусиль, лише з поваги до нього.

Утім, київські академісти не абсолютизували значення дисципліни в моральному розвитку особистості. Дисципліна, вважає С. Гогоцький, лише творить психологічне підґрунтя для свідомої роботи людини над своєю моральною природою, безпосередньо спонукає до цього навчання [5, с. 572]. П. Юркевич, услід за гербартіанством, стверджує, що людина живе у своїх переконаннях, адже спрямованість волі й почуттів визначають передусім думки [20, с. 7, 34]. Без прояснення свідомості істиною, моральними ідеями, наголошує М. Олесницький, прищеплення дитині звичок до певного способу дій і життя було б радше дресурою тварини, аніж вихованням людини [13, вип. 2, с. 5]. А тому педагогічну дисципліну й управління має доповнювати, поглиблювати й довершувати навчання як виробленням переконань, без яких моральність людини не стане свідомою особистою позицією. Але київські філософи виходять за межі гербартіанського розуміння психологічного феномену переконання як основи морального характеру. Витлумачуючи цей феномен не лише як суто інтелектуальне утворення, а також як моральну силу, що рухає життям і діяльністю людини, вони звертаються до платонізму. За М. Олесницьким, ідеал навчання – це передусім правильне й цілковите пізнання добродітності, розкриття якої в повному її небесному сяйві, як стверджує Платон, назавжди полонить людину [13, вип. 2, с. 5]. П. Юркевич, переосмислюючи програму виховання цього класика, вказує на вимогу виводити дитину за межі «світу чуттєвих образів» і проводити до «вищого світу доброго, істинного й прекрасного», місця, де тільки й можливе народження справжньої добродітності, а не її нечітких відображень [20, с. 157]. Таким чином, для київських мислителів головне в навчанні – не засвоювати корисні знання, а формувати міцні християнські переконання й надихатися любов'ю до всього найвищого.

Як бачимо, для П. Юркевича та інших київських академічних філософів проблема виховання здатності до моральної свободи має лише релігійне розв'язання. Це й не дивно, адже сенсом і метою всіх моральних зусиль християн, нагадує слова ап. Павла П. Юркевич, є те, щоб у них відобразився Христос [21, арк. 9 (зв.)]. Київські вчені розширюють концепцію морального розвитку

особистості Ф. Бенекє, розрізняючи в психологічному підґрунті моральності дитини почуття, які виникають у результаті емпіричного досвіду людських стосунків, і віру як містичне споглядання. Так, погоджуються вони з німецьким мислителем, у почуттях і потягах дано зміст морального життя, який виховання має з'ясувати та зміцнювати. Але щоб знання й уміння стали рушійною силою, їх мусить щось жити й надихати. Цим «щось», уважає П. Юркевич, може бути лише віра як чистий акт внутрішньої свободи, визначальний для долі людини, буття якої простягається у вічність [21, арк. 9] Відтак, вихователі та вчителі не мають права вдавати, що не помічають цієї есхатологічної перспективи, а навпаки, мусять вести їй назустріч.

Чітких контурів цій ідеї надав Василь Зеньковський. Засадничий критерій побудови конкретної педагогіки, наголошує він, – зцілення розірваного духовного начала особистості. Слід, однак, враховувати, що духовне зцілення людини не може бути ні справою виховання, ні результатом саморегуляції, ні простою гармонізацією сил, ані торжеством духовного начала в його природному стані. Усе це придатне для зрощення та зміцнення духовності людини, але не для подолання її роздвоєності. Без смиренного звернення до благодаті Божої, без містичного простору Церкви та шляху Спасіння завжди існує загроза, що «природний» розвиток лише поглибить гріховність і зміцнить темний бік духовного ества. А тому головним прагненням і сенсом виховання має стати не організація зовнішньої поведінки, не розвиток морального розуму, а релігійне натхнення серця як чинник духовного поступу. Проте, зауважує мислитель, у вихованні потрібно зважати на той парадокс, що, з одного боку, духовне начало людини пробуджується й увиразнюється лише завдяки досвіді, з іншого ж – воно не є похідною психічних функцій, а формується за власними закономірностями [7, с. 129–133, 137].

Виховання морального характеру, зауважує В. Зеньковський, слід розуміти як інструмент ієрархічного устрою особистості тому, що передусім у моральній сфері зосереджена боротьба з «головними розривами гріховності», внаслідок

чого заведено ототожнювати процес належного морального упорядкування з духовним зростанням і вдосконаленням. Але, запитує філософ, наскільки це правильно? Моральність, що ґрунтується на абстрактних цінностях, навряд чи призведе до духовної цілісності. Аби досягти її, моральна творчість має, наповнюючись релігійним сенсом, поєднувати з Богом [7, с. 133–135]. Водночас без навичок саморегуляції, без певної ритміки релігійне життя не буде правильне. Як же тоді застосовувати методи морального виховання, зокрема, дисципліну? Мусимо, зазначає В. Зеньковський, визнати, що дисципліна має певну силу й цінність, саме вона сприяє становленню правильного співвідношення між духовним ядром особистості та її активністю. Проте не варто й абсолютизувати дисципліну, зосереджуючись лише на організації поведінки дитини, адже духовність не породжується й не живиться правилами. Сенс дисципліни, за В. Зеньковським, полягає радше в регуляції конкретного духовного життя, ніж дотриманні абстрактних моральних норм [7, с. 136]. Отож, насправді у моральному вихованні важливіший пошук шляхів до дитячого серця, яке треба налаштувати на вільний вибір добра й Бога. Вчений закликає відмовитися від ілюзій, начебто релігійне натхнення народжується в інтелектуальному усвідомленні істини або естетичному піднесенні. Цілковито і владно захопити душу полум'ям християнської любові, наголошує він, здатні лише промені Церкви – «космічного серця», що обіймає весь світ [7, с. 137–145]. Тому, зрештою, аби сприяти розкриттю духовного потенціалу дитини, виховання має розвивати й поглиблювати почуття Церкви, безпосереднє, конкретне бачення Церкви й віру в Церкву.

Таким чином, у київській академічній традиції XIX – початку XX ст. проблемі формування морального характеру не надавали самостійного значення, а розглядали її як один з аспектів духовного становлення особистості. У цьому процесі, вважали київські філософи, педагог має допомагати дитині, розвиваючи в доступних їй формах моральної дії (слухняність, дисципліна, навчання) сумління й віру, здобувати духовну свободу.

1. Абрамов А. И. Философия в духовных академиях / А. И. Абрамов // Вопросы философии. – 1997. – № 9. – С. 138–155.
2. Бенекє Ф. Э. Руководство к воспитанию и учению / Ф. Э. Бенекє ; пер. с посл. нем. изд. под ред. Н. Х. Весселя. Ч. 1–2. – СПб., 1871. – Ч. 1 : Руководство к воспитанию. – 480 + XV с.
3. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): проблеми розвитку теорії. Ч. 1 / Вихрущ Віра Олександрівна. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 433 с.

4. Герbart И. Ф. Общая педагогика, выведенная из цели воспитания / И. Ф. Герbart // Герbart И. Ф. Избранные педагогические сочинения. – М. : Учпедгиз, 1940. – С. 148–280.
5. Гогоцкий С. С. Дисциплина / [С. Г.] // Философский лексикон. В 5-ти т. Т. 2 : Г, Д, Е, Ж, З, И. – К., 1861. – С. 570–572.
6. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Михайлович Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
7. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. Зеньковский. – М. : Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – 224 с.

8. Кондратьєва І. В. Релігійно-моральнісні пошуки мислителів Київської духовної академії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Історія філософії» / І. В. Кондратьєва. – К., 1998. – 17, [1] с.
9. Куценко Н. О. Ідеї етики категоричного імперативу в академічній філософії України (перша половина – середина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Історія філософії» / Н. О. Куценко. – К., 1993. – 17, [1] с.
10. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819-1920 : Філософський спадок / Н. Г. Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с.
11. Нападиста В. Г. Проблеми моралі у філософії України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. Г. Нападиста. – К., 2000. – 17, [1] с.
12. Олесницький М. А. Из системы нравственного богословия / М. Олесницький // Труды Киевской духовной академии. – 1889. – № 1. – С. 95–112; № 2. – С. 205–242; № 5. – С. 21–59.
13. Олесницький М. А. Курс педагогтики : руководство для женских институтов и гимназий с двухгодовым курсом педагогтики. В 2-х вып. / М. Олесницький. – Вып. 1 : Теория воспитания. – К., 1885. – II, 335 с.; Вып. 2 : Теория обучения. – К., 1887. – IV, 280 с.
14. Плужник В. О. «Київська школа філософії» : гносеологічні пошуки кінця XIX – початку XX ст. : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.05 / Плужник Вікторія Олександрівна. – К., 1998. – 175 с.
15. Сарапін О. В. Антропологічні ідеї в релігійно-філософській спадщині Київської духовної академії (перша половина – середина XIX ст.) : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.06 / Сарапін Олександр Васильович. – К., 1995. – 126 с.
16. Тихолаз А. Г. Філософія в Київській духовній академії / Тихолаз Анатолій // Київ в історії філософії України / Горський Вілен, Стратій Ярослава, Тихолаз Анатолій, Ткачук Марина. – К. : KM Academia ; Пульсари, 2000. – С. 132–181.
17. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст. і становлення історико-філософської науки в Україні : дис. ... доктора філос. наук : 09.00.05 / Ткачук Марина Леонідівна. – К., 2001. – 511 арк.
18. Черкасов О. В. Формування теоретико-концептуальних основ дослідження історії освіти в Україні у другій половині XIX – початку XX століть : джерелознавчий аспект [Текст] / Олексій Черкасов. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 136 с.
19. Юркевич П. Д. Заметки по педагогии [Рукопис]. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – ДА 354 Л (Муз. 818в). – № 5. – 18 арк.
20. Юркевич П. Д. Курс общей педагогтики с приложениями [Текст] / П. Юркевич. – М., 1869. – XVI, 404 с.
21. Юркевич П. Д. Программа педагогии для духовных семинарий [Рукопис]. / П. Юркевич. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – ДА 354 Л (Муз. 818в). – № 1. – Папка «до № 1». – 14 арк.

S. Kuz'mina

THE PROBLEM OF THE MORAL ACT IN THE PHILOSOPHY OF EDUCATION OF THE KYIV ACADEMY TRADITION OF XIX – BEGINNING XX CENTURY

The object of analysis in this paper are idea foundations and ethical principles of the conceptions of moral maturing and spiritual development of children originating by kiyv academically philosophers of XIX–beginning XX century (Pamphil Yurkevich, Markellin Olesnitzkyi, Vasil Zenkovskyi).

Keywords: forms of moral act, spiritual and moral development, philosophy of education.